

KUZEY AFRIKA'DA BİR TÜRK YURDU: MISIR

BAYHAN, Ahmet Ali*
TÜRKİYE/TURÇIA

ÖZET

Hız. Ömer zamanında fethedilen ve İslam topraklarına dâhil edilen Mısır, aynı zamanda Türk kültürünün hüküm sürdüğü en önemli ülkelerden birisidir. Önceleri Abbasilere bağılı “et-Türki” denilen valilerce yönetilen Mısır, bu bölgede ilk Türk devletlerine ev sahipliğı yapmıştır. Dolayısıyla Samerra ile birlikte ilk Türk eserleri de burada görülmektedir. Daha sonra kısa süreli bir Mağrip etkisinin ardından, Eyyubiler ve Memlûklar zamanında Büyük Selçuklu mimari geleneklerinin etkisine girmiştir. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlılar tarafından fethedilen Mısır’da, Anadolu’ya Selçukluların temellerini attığı ve Osmanlıların da zirveye taşıdığı Türk sanatının izlerini görmek mümkün olmuştur. Mehmet Ali Paşa ve hâlefleri zamanında, XIX. yüzyılda ise Osmanlı mimari ve süsleme tarzı daha da baskın olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mısır, Samerra, Eyyubiler, Memlûklar.

ABSTRACT

Egypt, which was conquered and became of Islamic lands during the region of Omar, is also one of the important countries having essential Turkish culture. Previously governed by the governors, called “et-Türki” who are dependent on Abbasids, Egypt is also the homeland of the first Turkish states in this region. Indirectly, it is where the first architectural works take place with Samerra. Egypt, later on, became the place of Maghreb architecture, and influenced by architectural tradition of the Great Seljuks in the Ayyubids and Mamluks. In Egypt, which was conquered by the Ottomans in the first quarter of the XVIth century, it’s possible to see the traces of Turkish art which is brought up to the top by the Ottomans and shaped by the Seljuks in Anatolia. In the period of Mohammad Ali Pasha and his grandsons, XIXth century, the construction and decoration style of the Ottoman is predominant.

Key Words: Egypt, Samerra, Ayyubids, Mamluks.

Bir Kuzey Afrika ülkesi olan Mısır, tarih boyunca birçok medeniyete yurtluk

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 25240 Erzurum/TÜRKİYE. e-mail: bayhanahmetali@hotmail.com

etmiştir. Bölgede yapılan Arkeolojik kazılardan çıkan sonuçlara göre, bilinen tarihi MÖ 5000 yıllarında kurulmuş Aşağı ve Yukarı Mısır Krallıkları ile başlamaktadır. Bunu Menes Hanedanlığı ve Pers hâkimiyeti takip etmektedir. Daha sonra Roma ve Bizanslıların eline geçen ülke, Hz. Ömer devrinde 641 senesinde Amr b. As komutasındaki ordu tarafından fethedilerek İslâm topraklarına dâhil edilmiştir.

Mısır, aynı zamanda köklü Türk kültürüne sahip önemli ülkelerden birisidir. Önceleri Abbasi hâlifelerine bağlı 'et-Türki'denilen valilerce yönetilen Mısır, bu coğrafyadaki ilk Türk devletinin yurdudur (875-905). Mısır, tarihi boyunca en parlak ve refahlı devrini Tolunoğlu Ahmet zamanında yaşamıştır. Kısa zamanda bütün Mısır'ı kalkındırdı. Fustad yeniden canlandı, bunun yanında kışla ve saraylar mahallesi olarak el-Katayı geliştirdi. Burada kendisine muhteşem bir saray, bir polo sahası ve bir Darü'l-İmare yaptırdı. Sarayın dokuz kapısından biri olan Babü's-Salat, üç geniş cadde ile 600 m ilerideki İbn Tolun Camii'ne bağlanıyor, (**Resim 1, bkz.:** s. 418), kendisi ortadan, maiyeti iki yan caddeden atlarla camiye gidiyordu. Ayrıca bir hastane ve bir su kemeri yaptırmıştır. Humavereyh'in sarayının salonları hükümdar ailesinin fertlerinin heykelleri ile süslü duvarları da altın yıldızlarla bezenmişti. Son derece sanatkârane tarhlanmış bahçesi çok meşhurdur. Bahçe kültürü ve çiçekçilik de ilk defa bu devirde görülmektedir. İlk hayvanat bahçesini de Humareveyh kurmuştu (Hasan, 1994: 37-80; Aslanapa, 2002: 15-18). Tolunoğlu Ahmet'in on beş yıl içinde yaptırdığı eserler ve gerçekleştirdiği gelişmeler hayret vericidir. Mimarlık tarihinde Mısır aynı zamanda, Samarra'yla birlikte ilk Türk mimari eserlerin verildiği yerdir. Tolunoğlu Ahmet tarafından Katayı' Tepesi'nde yaptırılan cami, Türklerin Samarra mimarisinden getirdiği sivri kemer ve alçı üzerine eğri kesim tekniğinde işlenmiş duvar süslemeleri ile hâlâ ihtişamını sürdüren canlı bir abide durumundadır, dolayısıyla "Samarra Üslubu"nun Kuzey Afrika'ya taşınmasının da sembolüdür (Yetkin, 1965: 66; Aslanapa, 2002: 15-16; Can-Gün, 2006: 114-115).

877-879 yılları arasında tamamlanan **Tolunoğlu Ahmet Camii**, tamamen tuğla ile inşa edilmiş olup, mimarisi ve tezyinatının büyük bir kısmı ile Abbasi geleneğini ve özellikle Samarra üslubunu devam ettirmesinin yanı sıra Türklerin Orta Asya'daki kültürel ve mimari birikiminin etkilerini de yansıtır. Yapı, etrafı duvarlarla çevrili 161,5x162,25 m ölçülerinde bir dış avlunun kible yönünde yer almaktadır. Cami, ortada yaklaşık 92x92 m ölçüsünde kare bir avlu ile bu avluyu üç yönden çevreleyen çifte revaklar ve harimden meydana gelmektedir. Harim kible duvarına paralel beş nefli bir düzenleme sergilemektedir. Nefler ve revaklarda köşeleri taş örgülü sütunlarla yumuşatılmış dikdörtgen payeler sivri kemerlerle birbirine bağlanmış olup, düz ahşap tavanı desteklemektedir. Kemerlerin iç ve yan yüzleri çeşitli kompozisyonlarda oyulmuş alçı süslemelerle zenginleştirilmiştir. Kuzeybatıdaki ziyade içerisinde yer alan, 40, 50 m yüksekliğindeki minare, Creswell'in araştırmalarına göre, zeminden itibaren tuğladan spiral biçiminde, Samarra'daki Malviye'nin bir benzeri olarak

örülmüştür. Muhtemelen 1296'da Memlûk Sultanı Lacin'in tamirinde düzgün kesme taşla orijinal şekline yakın bir formda yenilenmiştir (Creswell, 1958: 302-316; Muhammed, 1971: 135-151; Aslanapa, 1984: 94-95; **Architecture of the Islamic World**, 1984: 223; Yetkin, 1984: 31-32; Behrens-Abouseif, 1987: 50-54; Behrens-Abouseif, 1996: 51-57; Behrens-Abouseif, 1999: 416-418; **İslam Art and Architecture**, 2000: 113-114; Can-Gün, 2006: 115-116; **İslam Sanatı ve Mimarisi**, 2007: 113-114).

Abbasi hâlifeleri zamanında, Mısır'daki ikinci Türk devleti, Mısır Valisi Muhammed Ebu Bekr tarafından kurulmuş olan Akşid (İhşid) Oğullarıdır. 935 yılında bağımsızlığını ilan etmiş, ardından Suriye ile Mekke ve Medine'yi ülkesine katmıştır. 969 yılında Fatımiler tarafından ele geçirilen Mısır'da İhşidoğullarından günümüze pek bir şey kalmamıştır. Kahire'deki **Şerif Tabataba Meşhedi** (943) bu devrin en dikkat çekici eseri olarak sayılabilir. Kare mekân içerisinde dört ayak tipi yansıtan yapı dokuz kubbe ile örtülmüş olarak restitüe edilmiştir (Creswell, 1952: 11-15; Muhammed, 1971: 158-164; Aslanapa, 1972: 116; Aslanapa, 2002: 16; Akın, 1990: 189). Diğer taraftan Tolunoğullarının yedi renkli şaheser perdahlı keramikleri de ancak tek renkli olarak devam ettirilebilmiştir.

İhşidilerden sonra iki asırlık bir zaman diliminde Fatimî idaresinde kalarak Mağrip sanatından etkilenen Mısır, Eyyübîlerin eline geçmiştir. Eyyübîlerin tarih sahnesine çıkışları Nureddin Zengi'nin himayesindeyken, 1164-1169 yılları arasında Mısır'a yapılan seferlere rastlar. Eyyübî Devleti'nin kurucusu Selahaddin-i Eyyübî, Haçlı saldırılarına karşı Fatimilere yardım için Nureddin Mahmut'un gönderdiği Şirkuh komutasındaki orduda yer alarak Mısır'a gelmiştir (8 Ocak 1169). Neticede Şirkuh Fatimilere vezir tayin edilmiş, o ölünce de yerine Selahaddin-i Eyyübî vezir olmuştur. Kısa zamanda Fatimî Devleti'nin izlerini ortadan kaldıran (1171) Selahaddin-i Eyyübî, Nureddin Mahmut'un ölümünün ardından (1174) Abbasi hâlifesinin hukuki hâkimiyetini tanıyarak devletin bağımsızlığını ilan etmiştir. Selahaddin'in adı, aslında Haçlı seferlerine ve Şiiilere karşı verdiği mücadelelerle İslam dünyasında şöhret bulmuş; 1187'de Haçlıların elindeki Kudüs'ü geri almıştır (Şeşen, 1983; Şeşen, 1987; Şeşen, 1990: 427-434; Şeşen, 1995: 20-31; Becker, 1997: 424-429; Beysanoğlu, 1996: 352-361; Türk Dünyası Kültür Atlası, 1997: 154-159). İslam dünyasında çeşitli bölgelerde egemen altı koldan birisi olan Mısır'da 1171-1250 yılları arasında, İslam sanatları açısından büyük önem taşıyan mimari eserler meydana getirilmiştir. Genel olarak Eyyubi sanatı, İslam sanatının önemli gelişmeler kat ettiği ve yeni yapı tiplerinin ortaya çıktığı bir dönemde muhteşem bir merhale olmuştur, özellikle Mısır'da sanatsal geleneklerin temelini oluşturmuştur (Beksaç, 1995: 31). Eyyubiler zamanında Mısır'da inşa edilen eserlerde, Zengiler vasıtasıyla Büyük Selçukluların mimari anlayışı devam ettirilmiştir (Aslanapa, 1984: 92). Bu sebeple Mısır'daki İslam sanatı için Eyyubiler dönemi tam anlamıyla bir yeniden doğuşu temsil eder, daha sonra bölgeye hâkim olan Memlûklar zamanındaki imar ve sanat faaliyetleriyle

birlikte Mısır'daki Eyyubi öncesi Fatimi ve Tolunoğulları hariç diğer Arap soylu devletlerin sanat anlayışlarından farklı, tamamen Türk sanat geleneklerinin takipçisi bir sanatın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Beksaç, 1995: 31). Aynı zamanda Fatimilerin Şii Mezhebi'ne karşılık Şafii ve Hanefi Mezhepleri başta olmak üzere dört Sünni mezhebe uygun İslam inancı da bu devirde Mısır'da güçlenmiştir, bu durum çok sayıda medresenin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Kahire Kalesi'nin güneyindeki İmam Şafi Mezarlığı'nda, İmam Şafi Türbesi'nin arka tarafında, Seydi Ukbe Caddesi'ne bağlanan sokaklardan birinde yer alan ve Sultan Adil zamanında Harameyn ve Hac Emiri Ebu Mansur İsmail tarafından 613 H./1216 M. tarihinde yaptırılmış olan **el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi**'nin, ilk yapıldığında bir avlunun iki yanına yerleştirilmiş iki eyvanlı ve aralarında da talebe hücrelerinden oluşan bir mimariye sahip bulunduğu sanılmaktadır. Eyvan, kible yönüne doğru dikey dikdörtgen şekilli olup, 6. 34 m genişliğinde, 9. 98 m derinliğinde ve 9 m yüksekliğindedir. Üzeri sivri beşik tonozla örtülü olan eyvanın kible duvarının ortasında, 2.38 m genişliğinde ve 5.35 m. yüksekliğinde bir mihrap nişi bulunmaktadır. Gemi tekne tonozu şeklinde sivri kemerli mihrabın kavsarası istirdide yivlidir, kavsaranın etrafı da kademeli mukarnaslarla hareketlendirilmiştir (**el-'Amri-el-Tâyes**, 1996: 114-117; Bayhan, 2004¹: 4-5).

Orta Çağ Kahiresi'nin ana caddesi olan Mu'iz Li-Dîni'l-lah Caddesi'nde, Nahhasin bölgesinde, bulunan **Kamiliye Medresesi**, Selahaddin-i Eyyubi'nin yeğeni Melik Kamil tarafından 622 H./1225 M. senesinde inşa ettirilmiştir. 1166 H./1752 M. tarihinde Emir Hasan Şa'ravi Kethüda, medresenin büyük bir kısmını yıktırarak yerine bugünkü binayı yaptırmıştır. İlk yapıldığında medrese, karşılıklı yerleştirilmiş iki eyvan ile onların arasındaki bir avludan ibaretti. Ayrıca medresenin dört köşesinde fakihler ve müderrisler için salonlar ile avlunun yanlarında talebeler için odalar mevcuttu. Bunlar iki katlıydı. Alt katta sütunlar üzerine oturan kemerlerden müteşekkil revaklarla avluya açılmaktaydı. Günümüze eski yapıdan kuzeybatı eyvan ile güneydoğu eyvanın güneybatı kenarından bir bölüm ulaşabilmiştir (**Fihrisu'l-Âsâri'l-İslâmiyyeti Bi-Medineti'l-Kâhirati**, 1951: 9; Yetkin, 1954: 182; Yetkin, 1965: 157; Muhammed, 1976: 205-206; Mübarek, 1986-1987: 201, 36; **el-'Amri-el-Tâyes**, 1996: 118-122; Williams, 1985: 195; Haydar, 1995: 112-113; Bayhan, 1997: 388; Bayhan, 2004¹: 5-6).

Kahire'de Nahhasin Bölgesi'nde, Mu'iz li-Dîni'l-lâh Caddesi'nde Fatimiler devrindeki Büyük Doğu Sarayı (el-Kasru'l-Kebiru's-Şarki)'nin bulunduğu yerde kurulmuş olan **Salihîye Medreseleri**, son Eyyubi Sultanı Salih Necmeddin Eyyub b. Melik Kamil tarafından 641 H./1243-44 M. tarihinde yaptırılmış olup, Şafii, Hanefi, Maliki ve Hambeli olmak üzere dört İslam mezhebinin eğitimi için yapılmış Mısır'daki ilk eğitim kurumu olması açısından büyük önem taşımaktadır. Medrese, orijinalde ortadaki dehlizin iki yanına yerleştirilmiş iki bölümden oluşuyordu. Soldaki bölüm, dikdörtgen şekilli ve

üzeri açık bir avlu ile onun kuzeybatı ve güneydoğu tarafına yerleştirilmiş iki eyvandan ibarettir. Avlu, 28x20.90 m ölçülerinde olup, kuzeydoğu kenarında iki katlı, güneybatı kenarında ise tek katlı öğrenci hücreleri içermektedir. 14.85 m derinliğinde ve 9.70 m genişliğindeki güneydoğu (kıble) eyvanı, Şafii Mezhebi'ne tahsis edilmiştir, ancak bugün tamamen yıkık durumdadır. 11.70 m derinliğinde ve 9.33 m genişliğindeki kuzeybatı eyvanı ise, Maliki Mezhebi'ne tahsis edilmiştir. 20.40 m yüksekliğinde bir tonozla kapatılmış olan eyvanın kuzeybatı duvarında üç pencere mevcuttur. Medresenin sağdaki bölümü de, tamamen yok olmuştur. Ancak bu kısmın da diğeri gibi iki eyvanlı, açık avlulu bir yapıda olduğu ve Hanefi ile Hambeli Mezheplerine tahsis edildikleri sanılmaktadır. Medresenin kuzey köşesinde Necmeddin Salih Eyyub için Şeceretü'd-Dür tarafından 648 H./1250 M. tarihinde yaptırılmış olan türbe yer almaktadır. (**Resim 2, bkz.:** s. 418), Sivri kemerli nişler ve dendanlarla hareketlendirilmiş 11.35 m yüksekliğindeki kuzeybatı cephesi ile dikkat çeken türbe, 10.90X10.90 m boyutlarında kare planlı bir yapıdır. Türbe mukarnas dolgulu üç dilimli kemerli tromplarla geçilen bir kubbeyle örtülüdür (Creswell, 1952-60: 94 vd; Ülken, 1948: 133-134; Yetkin, 1954: 182; Yetkin, 1965: 157; el-'Amrî-el-Tâyeş, 1996: 129-131, 170-174; Behrens-Abouseif, 1996: 87-91; Bayhan, 2004¹: 6-8).

Sa'idü's-Sü'adâ (Salahiye) **Hankahı**, Kahire'nin Cemaliye Sempti'nde yer alan eski bir konutun 569 H./1173-74 M. tarihinde Selahaddin-i Eyyubi tarafından sofiler için zaviye hâline dönüştürülmesiyle ortaya çıkmıştır. Hankah dikdörtgen şekilli bir avlu ile onun etrafına yerleştirilmiş bölümlerden meydana gelmektedir. Bunlardan kuzeydoğudaki, eyvan şeklinde, diğerleri sütun ve kemer dizileri ihtiva etmektedir. Kuzeybatı ve güneydoğudaki bölümlerde üçer, güneybatıdaki kısımda iki kemer dizisi mevcuttur. Kuzeybatı bölümde ayrıca on altı adet talebe hücresi bulunmaktadır (el-'Amrî-el-Tâyeş, 1996: 136-138; Bayhan, 2004¹: 8).

Hunûd Zaviyesi, Kahire'de Babu'l-Vezir Caddesi'nde kurulmuş olup, yapıyı, yaptırımı ve tarihi kesin olarak bilinmez. Ancak araştırmacılar yapının 648 H./1250 M. tarihinde inşa edilmiş olabileceğini ifade ederler (Behrens-Abouseif, 1996: 13; Bayhan, 2004¹: 8). Eyyubiler devrinden kalan eserlerden birisi olarak değerlendirilen Hunûd Zaviyesi'nden günümüze bir minare ile ona bitişik eyvandan bazı duvar parçaları gelebilmiştir. Diğer kısımlarına yeni mekânlar ilave edilmiş ve şu anda kreş olarak kullanılmaktadır. Minarenin kare kaidesinde Necmeddin Salih Eyyub Medresesi'nin cephesindekilere benzer nişler dikkat çeker. Daha üstte sonradan restore edilmiş bir ahşap şerefe vardır. Şerefenin üzerindeki bölüm, mukarnas ve istiridyeye yivli kavsaraya sahip nişler içerisine yerleştirilmiş açıklıklar içeren petek ve mukarnaslarla geçilen dilimli külahıyla Necmeddin Salih Eyyub Medresesi'nin mabhara (şamdan) tip minaresine benzemektedir.

İmam Şafiî Türbesi (1211-12), (**Resim 3, bkz.:** s. 418), dışarıdan bakıldığında iki katlı cephe yapısına sahiptir. Yüksekliği 16.87 m'yi bulan

cephelerin alt kısmında kapı, pencere ve sivri kemerli nişlerle hareketlilik sağlanmış, ayrıca burası geometrik geçme motifleri ihtiva eden bir süsleme kuşağı ile de bir uçtan diğer uca kuşatılmıştır. Üst kısım ise yivli başlıkları olan omurga kemerli nişlerle tezyin edilmiştir; nişler arasındaki boşluklarda Endülüs tarzında stuko bezeme unsurlarına yer verildiği görülmektedir. Bunların da üzerine yarım daireden daha yüksek, sivri profilli ve yeşil renkli bir ahşap kubbe yerleştirilmiştir. Kubbenin en üstünde, eskiden güvercin vb. diğer kuşlar için buğday gibi hububat koymaya yarayan bir sandal vardır. Türbe, her bir kenarı 15 m olan kare planlı bir yapıdır. Güney duvardaki üçlü mihrap düzeni, Fatimi türbelerinde görülen bir tatbiktir. Yapının içerisinde günümüzde iki adet sanduka vardır. Bunlardan birisi (I), İmam Şafi'î'ye ait olup Selahaddin-i Eyyubi tarafından yaptırılmış Kahire'deki Orta Çağ ahşap işçiliğinin en muhteşem örneklerindedir. Kufi ve sülüs karakterli kitabelere sahip sanduka, Ubeyd el-Neccâr ibn Meâlî şeklinde usta adını ve 1178-79 tarihini taşımaktadır (**Fihrisu'l-Âsâri'l-İslâmiyyeti bi-Medîneti'l-Kâhirati**, 1951: 6; Wiet, 1933: 167 vd.; Creswell, 1952-60: 64-76; Muhammed, 1976: 150-157; Mübarek, 1986: 55-63; Abdülvahhab, 1993: 106-113; Evliya Çelebi, 1993: 313,412; el-'Amrî- el-Tâyeş, 1996: 156-165; Behrens-Abouseif, 1996: 85-87; Behrens-Abouseif, 2002: 303-304; Bayhan, 2004²: 23-25).

Kahire'de Seyyide Nefise Mezarlığı'nda, Eşref Caddesi'nde yer alan **Abbasi hâlifeleri Türbesi** (1242-1243)'nde, dış cepheler mimari açıdan birbirine çok benzemektedir. ortada kapı ya da pencere, iki yanında birer sağır niş ve bunların üstünde istiridyeye yivli ve mukarnas çerçevesi nişlerle hareketli bir cephe düzeni mevcuttur. Güneydoğu kenarda, ortada diğer yönlerdeki kapı veya pencere yerine mihrabı destekleyen dikdörtgen şekilli bir taşıntı bulunmaktadır. Kemer köşeliklerinde de iki tane madalyon çerçevesi on iki dilimli gülbezek, iki adet de kare çerçevesi, sekiz kollu yıldız motiflerine yer verilmiştir. Köşeler dört sıra mukarnas tepelikli pahla kesilmiştir. Daha üstte dört köşede dışarıya yansıtılmış geçişlerin üzerinde sekizgen karnak ve sivri kubbe dikkat çekmektedir. Geçiş bölgesinde dörtkenarda ikisi altta, birisi üstte olmak üzere üçlü pencere düzeni yer almaktadır. Türbe içten, her kenarı 6.76 m olan, kare planlı bir yapı sergilemektedir. Güneydoğu kenarın ortasında yarım daire şekilli mihrap nişi yer almaktadır. Yapı; üçlü mukarnas dizilerinden ibaret, iki kademeli geçişler üzerine oturan, tek kubbeyle örtülüdür. Geçiş bölgesinde ve kubbe içerisinde bitkisel, geometrik motifler ve Kufi yazılardan oluşan süslemeler vardır. Geçişlerdeki alçı üzerine siyah, kırmızı, yeşil ve altın sarısı olmak üzere çok renkli ve çok gösterişli bir tezyinatır (**Fihrisu'l-Âsâri'l-İslâmiyyeti bi-Medîneti'l-Kâhirati**, 1951: 6; Behrens-Abouseif, 1996: 13-14; el-'Amrî- el-Tâyeş, 1996: 166; Bayhan, 2004²: 25-26).

Kahire'de hâlife Caddesi üzerinde yer alan **Şeceretü'd-Dür Türbesi** (1250), yaklaşık 7 metrelik kenar uzunluğu ile kare planlı bir düzenleme sergilemekte olup, içerisinde güneydoğu kenarda, yarım daire şekilli bir mihrap yer almaktadır ve üzeri de Eyyubi türbelerinde de görülen tarzda bir kubbe ile

örtülmüştür (**Fihrisu'l-Âsâri'l-İslâmiyyeti bi-Medîneti'l-Kâhirati**, 1951: 4; Creswell, 1952-60: 135 vd.; **el-'Amrî-el-Tâyeş**, 1996: 174-181; Behrens-Abouseif, 1996: 91-93; Bayhan, 2004²: 27-28).

Eyyubilerden sonra Bahri Memlûklular (1250-1382) ve Burci Memlûklular (1382-1517) olmak üzere iki grup hâlinde Mısır'a hâkim olan Memlûklular, menşei olarak Türkmenler, Güney Rusya'dan Kıpçaklar ve Kafkasya Çerkezlerinden oluşmaktaydı (Kopruman, 1987: 433-543; Kopruman, 1989; el-Makrizi, 1953: 36-392; Tekindağ, 1967: 345-373; Tekindağ, 1960: 85-94; Tekindağ, 1961; Tekindağ, 1969: 3-50; Tekindağ, 1971: 1-38; Tekindağ, 1976: 73-98; **Türk Ansiklopedisi**, 1976: 486-490; Sobernheim, 1980: 689-692; Nişancızade, 1987: 247-258, 270-286).

Memlûklular döneminde Türkçe, dinî, edebî ve hukuki alanlarda büyük bir önem kazanmıştır. Başlangıçta birçok edebî şahsiyet eserlerini Memlûk sultanları adına Farsça ve Arapça olarak kaleme alırlarken, özellikle Sultan Berkuk Türkçeyi resmî dil olarak kabul etmesinin yanı sıra birçok eserin bu dile tercüme edilmesini isteyerek, hatta hukuki konularda kadımlarla Türkçe konuşarak Türk diline hizmet edenler arasında seçkin bir yer edindi. Bu arada Kemaloğlu İsmail, el-Darir ve Seyf Sarayı gibi yazarlar kaleme aldıkları Türkçe eserlerle ön plana çıkarken, Memlûk Sultanlarının da Türkçe eserler, hatta Osmanlı tarzında şiirler yazdıkları görülmektedir. Kansu Gavri'nin şiirleri ve II. Bayezid'e yazdığı mektup bunun en güzel göstergesidir (**Türk Dünyası Kültür Atlası**, 1997: 163-164).

Memlûklular komşu devletlerle sıkı ilişkiler kurarak ve Akdeniz-Kızıldeniz tüccarlarını himaye ederek Hindistan ticaret yolunda söz sahibi oldukları için iktisadi açıdan çok iyi durumdaydılar. Bunun sonucu olarak mimari ve el sanatları alanlarında dünyaya çok önemli eserler bıraktılar. Memlûklular Anadolu Türk mimarisi, Büyük Selçuklu ve zengin mimarisiyle Türkistan'da, özellikle Buhara ve Semerkant çevrelerinde, yaygın olarak kullanılan yüksek kasnaklı kubbe mimarisiyle bağlantılar kurarak, Türk mimarisinin geleneklerine bağlı kalmakla beraber orijinal bir üslup geliştirmişlerdir (Aslanapa, 1984: 92).

Mısır'ın çeşitli şehirlerinde Memlûklular zamanından kalma farklı yapı tiplerinde çok sayıda eser mevcuttur. Bunlar dinî, sivil ve askerî amaçla inşa edilen yapılardır. Memlûk dinî mimarisi daha ziyade, geniş ve çok fonksiyonlu külliyeler yanı sıra, muhtelif tiplerde yapılmış müstakil olarak yapılmış eserleri ihtiva etmektedir.

Camilerde esas itibariyle üç tip plan uygulanmıştır. Birincisi revaklı, avlulu veya avlusuz nef düzeni gösteren harimli "Hipostil Camiler"dir (Lane-Poole, 1886: 65). Ancak bu yapıların daha önceleri olduğu gibi serbest ve simetrik bir düzenleme göstermedikleri anlaşılmaktadır. Örneğin ana girişler, artık caminin ekseninde bulunmaz. Bu tip camilerde, bir alt grup olarak mihrap önü kubbeli olanlar dikkat çekicidir. Bu açıdan geleneksel Türk cami mimarisiyle bu yapılar arasında bağlantılar kurmak mümkündür. Mısır'da mihrap önü kubbesine ilk

kez **Baybars Camii**'nde (1266-1269) rastlanmaktadır. (**Resim 4, bkz.:** s. 419), Ancak yapının mimarı, İran'da mihrap önü kubbesine bitişik eyvanın yerine, burada avluya doğru uzanan ve üç kemerle avluya açılan üç nefli bir bölüme yer vermiştir (Creswell, 1926: 170-175; Behrens-Abouseif, 1992: 223-224; el-Tayeş, 1998: 223). Sonraları bu bölüm tamamen ortadan kaldırılarak, sadece mihrap önü kubbeli camiler yapılmaya başlanmıştır. Kale'deki **Nasır Muhammet b. Kalavun Camii** (1318-35), (**Resim 5, bkz.:** s. 419), Sitti Miska Camii (1339), Altınboğa el-Maridani Camii (1337-1339), Aksungur Camii (1347) ve Emir Şeyhu Camii (1349) bu tipin Kahire'deki önde gelen örnekleridir (Yetkin, 1965: 163).

İkincisi Lane-Poole'un tanımladığı (Lane-Poole, 1886: 65-66) gibi haçvari planda ele alınan camilerdir. Esas itibarıyla farklı boyutlardaki dört eyvan ile onların arasındaki hücrelerle çevrilmiş bir avludan ibaret bir düzenleme olup, bu şema Memlûklulardan önce Eyyubi medreselerinde karşımıza çıkmaktadır. Burci Memlûklular devrinde, XV. yüzyılda, yer darlığı sebebiyle yapıların boyutlarının küçülmesiyle beraber üzeri örtülü avlulu haçvari planlı camilerin inşası daha da yaygınlaştı. Sultan Eşraf Kayıtbay zamanında zemini ve duvarları çok renkli mermer kaplamalarla süslü olan ve köşelerindeki Sebil-Küttablarıyla birlikte genellikle iki caddenin birleştiği kavşaklarda yer alan bu camiler, üzeri açık avluya sahip olmadıkları için cephelerinde çok sayıda delikli pencerelere sahipti. Önceki yapılarda yer alan avlular aynı zamanda abdest alma yeri olarak kullanılırken, bu yeni düzenlemede avlu ibadet mekânına dâhil edilmiş, dolayısıyla abdesthaneler yapının dışına çıkarılmıştır. Aynı biçimde önceleri kible eyvanında yer alan ve "Dikkatü'l-Mübellig" denilen müezzin mahfili de mihrabın karşısındaki eyvanda bir balkon şekline dönüştürülmüştür. Önceden yapıların dış cephelerinde şeritler hâlinde düzenlenen kitabeler de bu yapıların üzeri örtülü avluların dört tarafını kuşatır hâle getirilmiştir (Behrens-Abouseif, 1996: 19-20).

Üçüncüsü de geç Memlûk devrinde ortaya çıkan tek kubbeli camilerdir. Bunlar Sultan Kayıtbay döneminin en güçlü ve en zengin emirlerinden birisi olan **Yaşbak Min Mehdi el-Devadar** tarafından birisi, Kobri'l-Kubbe Semti'nde (1477-1478), diğeri Abbasiye'de (1479-1481) inşa ettirilen iki küçük camidir (Abdulhafız, 1994: 205). Birincisinde her bir kenarı 13,75 m olan kare mekân tek kubbeyle kapatılırken, ikincisindeki kubbenin çapı 14, 30 m'dir. Her ikisinde de kubbeğe geçişler, XV. yüzyılın Memlûk yapılarında yaygınlaşan üç dilimli tromplarla sağlanmıştır (Muhammed, 1980: 244-248, 262-265; Behrens-Abouseif, 1996: 149-150). Aynı şema, Sultan Barsbay'ın Rufai Tarikatı için yaptırdığı zaviyede uygulanmış, hatta günümüze ulaşmayan bazı zaviyelerin de bu tip mimariye sahip oldukları tahmin edilmektedir (Behrens-Abouseif, 1996: 150).

Eğitim kurumları olarak tanımlanabilecek bu yapılarda, Eyyubiler devrindeki eyvanlı medrese düzenlemesinin tatbik edildiğini görüyoruz. Bazı yapılarda yer darlığı ve arazi yapısı gibi çeşitli nedenlerle eyvan sayıları ve

ebatları değişebilmektedir. Dört eyvan şemasının kusursuz bir biçimde uygulandığı en önemli örnek **Sultan Hasan Medresesi**'dir. (**Resim 6, bkz.:** s. 420), 150 m uzunluğunda, 68 m genişliğinde ve 37 m yüksekliğinde olan bu medrese sekiz bin metrekairelik, meyilli bir arazide kurulmuştur. Her bir kenarı 32 m olan, kare şekilli avlunun dört yanında birer tane eyvan yer almaktadır. Bunlar dört Sünni Mezhep için tahsis edilmişti. Güneydoğu yönündeki eyvan aynı zamanda cami olarak kullanılmaktadır. Bunlar tonozlu, büyük bir kemerle avluya açılan bir eyvan oldukları gibi, **Sargıtmış Medresesi**'ndeki gibi kubbeli ya da **Kalavun Medresesi**'ndeki gibi üç nefli bazilikal planlı farklı düzenlemeler de gösterebilirler. Eyvanların aralarındaki kapılardan da çok katlı olarak düzenlenmiş öğrenci hücrelerine ulaşılmaktadır. Sonraları aynı şemanın camilerde olduğu gibi üzeri örtülü avlulu örneklerine de rastlanmaktadır. Kepş'te Sultan Kayıtbay'ın yaptırdığı 1475 tarihli medrese bu tiptedir. Eğitim yapılarında XV. yüzyılının ortalarından itibaren yatay dikdörtgen planlı ve kible duvarına paralel neflerden oluşan düzenlemelere de karşılaşılmaktadır. Bunlar bu tarihlerde medrese-hankah-cami fonksiyonlu olarak yapılanlardır. Eşref Barsbay Hankahı (1432) ile Canım el-Behlivan Medresesi (1478) bu tarzı yansıtan örneklerdir. Hankahlar içerisinde Memlûklular Mezarlığında yer alan **Sultan Ferec b. Berkuk Hankahı** (1400-1411), (**Resim 7, bkz.:** s. 420), farklı düzenlemesiyle ilgi çekici bir yapıdır. Havuzlu merkezi bir avlunun kible tarafında 21, karşısında da 15 küçük kubbenin örttüğü mekânlar bulunmaktadır. Üç mihrap nişine sahip kible tarafındaki bölümün iki yanına türbeler, diğer kısmın iki tarafına ise Sebil-Küttablara yerleştirilirken, avlunun yan kenarlarına da müritlerin kalabileceği hücreler yapılmıştır. Hücreler de küçük kubbelerle örtülmüş olup, ayrıca güneybatı taraftakilerin arkasında helâ vb. bölümler bulunmaktadır (Behrens-Abouseif, 1992: 512-514).

Medrese-hankah-zaviye türü yapılarda Memlûklular devrinde dikkat çekici bir başka karakter de, İslam dünyasında diğer bölgelerde daha çok camilerde görülen minare, mihrap, minber ve mahfil gibi unsurlara yer verilmesidir.

Küçük binalardan muazzam abidelere kadar farklı boyutlarda, çoğunlukla da cami, medrese, hankah, ribat, zaviye ve tekke gibi dinî kurumlara bitişik yapılabilen Memlûk türbelerinin asıl karakteri, kare planlı ve yüksek kasnak üzerine kubbeli oluşlarıdır. Bu tipteki yapıların en gösterişlisi **Sultan Hasan Türbesi**'dir. Medrese'nin kible eyvanındaki mihrabın iki yanına yerleştirilmiş kapılardan ulaşılan türbe, zeminden kilit taşına kadar 55 m yüksekliğindeki yapısıyla âdeta firavunlar dönemi piramitlerinin anıtsal karakterini Orta Çağ'da yeniden canlandırmaktadır.

Bazı türbelerde de farklı planlamalarla karşılaşılmaktadır. Memlûklular Mezarlığındaki **Tengizboğa Türbesi**, dört köşesindeki payelerin üzerine oturan dört kemerin taşıdığı bir kubbeyle örtülü kare planlı bir yapıdır. Bu baldaken tarzı bir uygulama olup, aynı şema XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı döneminde Kahire'de yaygınlaşacaktır (Badr, 1996: 349-385). Aynı dönemden Kahire'deki

en yakın benzeri, XIII. yüzyılının sonunda Hüsameddin Lacin'in Tolunoğlu Camii'nin avlusunda yaptırdığı şadırvandır.

Kalavun Türbesi de farklı bir plan düzenine sahiptir. Küçük kubbelerle örtülü bir revakla kuşatılmış avludan kareye yakın dikdörtgen mekâna ulaşılmaktadır. Dört kare ayak ve granitten dört kalın sütunun taşıdığı bir kubbe ile örtülü bu mekân ve onun etrafını çevreleyen bir galeriden ibaret yapısıyla (Lane-Poole, 1886: 73-75) **Kalavun Türbesi**, merkezî planlı bir şema ortaya koymaktadır (Bayhan, 1999: 162).

Kızıldeniz bağlantılı ticaretin uğrak yerlerinden birisi olması nedeniyle Memlûklular zamanında Kahire'de büyük boyutlu hanlar inşa edilmiştir. Han ve Vekale olarak isimlendirilen (Muhammed, 1993: 25-64) bu yapıların sayısının XV. yüzyılının ilk yarısında 57 olduğu rivayet edilmektedir (Raymond, 1995: 174). Günümüzde Memlûk döneminden kalma Kusun Hanı (1341), Kayıtbay Hanı ve Sebil-Küttabı (1477), (**Resim 8, bkz.:** s. 421), Kayıtbay Hanı (1480-81), **Sultan Gavri Hanı** (1504-1505), (**Resim 9, bkz.:** s. 421), Zerakeşe Hanı (XVI. Yy. başı), Cellabe Hanı (XVI. Yy. başı) ve Han el-Halili'nin üç kapısı (1511) bu yapı tipinin örnekleri olarak sayılabilir. Kahve ticareti sebebiyle Osmanlı döneminde sayıları 360'ı bulan hanların yapı biçimleri Memlûk devrinde yerli yerine oturmuştu. Anıtsal taç kapının yer aldığı cephelerinde caddeye bakan dükkânları bulunan hanlar, genellikle dikdörtgen şekilli, üstü açık, ortasında bir çeşme ya da havuza yer verilen bir avlu etrafında çok katlı bir düzenleme sergilerler. Hanların giriş katlarında tüccarların mallarını bırakabilecekleri depolar ve hayvanların bağlanabileceği ahırlar, üst katlarında ise genellikle bir taraçaya açılan insanların istirahat edebilecekleri mekânlar yer alırdı (Lane-Poole, 1886: 82; Raymond, 1995: 175).

Memlûklular zamanında yapılan maristanların en ünlüsü, Kalavun Maristanı (1284-85)'dir. Büyük oranda tahrip olmuş vaziyetteki maristan, çok sayıda küçük odalarla bağlantılı bir avlunun dört tarafındaki dört büyük mekândan oluşan ve Fatımi saraylarının yapısını çağrıştıran bir şemaya sahipti (Behrens-Abouseif, 1996: 96). Sultan Müeyyed'in yaptırdığı bimaristan da harabe hâlidir (Ferğali, 1991: 46).

Bahri Memlûklular zamanında Sultan Nasır Muhammed b. Kalavun'un 1312'de, Çerkez Memlûklular döneminde de Sultan Kansu Gavri'nin 1506-1507'de yaptırdığı **su kemerleri**, Amr b. As Caddesi ile Femmü'l-Haliç Meydanı'nın birleştiği noktadan başlayarak ve Bahri'l-Uyun Caddesi'ni takip ederek Kahire Kalesi'nin güneydoğusuna doğru uzanmaktaydı. Diğer taraftan sakaların taşıdığı suyu depolamak için havuzlar, sarnıçlar ve sebiller inşa edilmiştir. Bugüne kadar ulaşabilen Aytmış el-Becaşi Havuzu (1383) ile Sultan Kayıtbay'ın 1474, 1475 ve 1496 tarihli üç havuzu hayvanların su ihtiyacını karşılamak içindir." Havzu'l-Devvab" denilen (el-Hüseyni, 1988: 341-344) bu yapılar, iki büyük kemerle caddeye açılan dikdörtgen şekilli bir mekândaki yalak ve su deposundan ibarettir. Sarnıçlar daha çok sebillerin bodrum

katlarında yapılmakla birlikte müstakil olarak yapılanlarına da rastlanmaktadır. **Yakup Şah el-Mihmandar Sarnıcı** (1495-96) bu tiptedir. Kahire Kalesi'nin doğu yamacında yer alan sarnıç, üç dilimli kemerli bir taç kapıdan ulaşılan çapraz tonozla örtülü bir giriş holü ile oradan geçilen kubbeli bir odadan meydana gelmektedir (Behrens-Abouseif, 1996: 147-148).

Sebiller de insanlara su temin eden yapılar olarak ortaya çıkmıştır. Kahire'de günümüze kadar ulaşabilmiş en eski sebil örneği, Sultan Nasır Muhammed'in Muiz li-Dini'l-lah Caddesi'ndeki medresesinin girişinin sol tarafına inşa ettirdiği 1326 tarihli yapıdır. Sonraları Memlûkluların bu amaçla yaptıkları eserler arasında yepyeni bir tipin ortaya çıktığını görüyoruz. Sebil ya da Sebilhane ile Sıbyan Mektebi olarak ayrı ayrı faaliyet gösteren iki farklı yapıdan birincisi alt kata, ikincisi de üst kata yerleştirilerek Sebil-Küttablar meydana getirilmiştir. İlk örnekleri Kahire'de, XIV. yüzyılda Bahri Memlûklular devrinde verilmiştir (Aslanapa, 1984: 304). Tebbana Caddesi'nde yer alan 1368-69 tarihli Ümmü Sultan Şaban Medresesi'nde sebil ve küttabın ayrı ayrı yerleştirildiği görülmektedir. Bu iki ayrı yapı tipi ilk defa Kahire'de Suku'l-Silah Caddesi'ndeki Emir Seyfeddin Olcay el-Yusufi Medresesi'ne bitişik yapılan Sebil-Küttab'da (1373) iki katlı biçimde düzenlenmiştir (Şerifoğlu, 1995: 20). Böylece elde edilen bu yeni mimari kompozisyon daha sonraki yapılara da örneklik etmiştir. Çerkez Memlûklular zamanında Sebil-Küttablar daha da geliştirilmiştir. Memlûklular Mezarlığındaki Sultan Ferec b. Berkuk Hankahı'nda (1400-11) ana cephenin iki ucuna yerleştirilmiş iki cepheli ve dikdörtgen planlı mekânlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 1479 tarihli **Sultan Kayıtbay Sebil-Küttabı**, en eski müstakil örnek olması yanı sıra anıtsal ölçülerde ele alınması bakımından kayda değerdir. Cami, medrese, zaviye, hankah ve han gibi çeşitli yapılara bitişik olarak inşa edilen Sebil-Küttabların bodrum katlarında sarnıçlar yer almaktadır. Bir, iki ve üç cepheli olarak yapılan Sebil-Küttabların alt katında genellikle dikdörtgen planlı, içerisinde mermer havuzlar ve bir selsebil bulunan bir oda (sebilhane) ile yan hizmetlerin görüldüğü bitişikteki farklı boyutlu odalardan meydana gelen sebil; üst katında ise çoğunlukla alttaki sebilin planını tekrarlayan, ancak kemerlerle dışarı açık, daha çok Anadolu'daki yazlık mektepleri çağrıştıran küttab yer almaktadır (Lane-Poole, 1886: 82-83).

Su mimarisinin diğer bir grubunu da hamamlar oluşturmaktadır. Memlûk döneminde inşa edilen hamamlardan çok azı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Gerçekte uzun tarihleri boyunca sık sık restore edildiği ve yeniden yapıldığı için zamanımıza gelebilen pek çok hamamın inşa tarihini tespit etmek oldukça zordur. Mimari bakımdan Mısır hamamları bazı değişikliklerle Roma hamam geleneğini devam ettiren yapılardır. Dar bir kapıdan girilen dolambaçlı bir giriş vasıtasıyla ortasında fiskiyeli havuzu, yanlarda sedirleri bulunan ve "maslah" denilen soyunmalık kısmına ulaşılmaktadır. Bunun bitişiğinde dikdörtgen şekilli, camla doldurulmuş delikli tonozlu ılıkılık bulunmaktadır. Buradan dar bir kapıyla sıcaklığa geçilmektedir. Zemini mermer kaplı, kubbeli sıcaklıktan Roma

hamamlarının özünü teşkil eden “Mağtas”a ulaşılmaktadır. Zemininde sıcak su havuzu bulunan Mağtas, hamamların en süslü yerini teşkil etmekteydi. Bunun bitişiğinde de cehennemlik yer almaktadır (Behrens-Abouseif, 1996: 43-44). Memlûklular zamanından kalan hamamların önde gelenleri; Baştak Hamamı’nın giriş cephesi (1341), Sultan Şeyh Melik Müeyyed Hamamı (1415-20) ve Sultan Eşref İnal Hamamı’dır (1456) (Pauty, 1933; Mübarek, 1987: 188-206).

Memlûklular döneminden kalan saraylar kısmen ayakta. Bununla birlikte vakıf kayıtları ile mevcut yapılar bu devrin konutlarının düzenlenmesi hakkında bilgi vermektedir. Alınak Sarayı (1293), Emir Yaşbak (Kusun) Sarayı (1336), Baştak Sarayı (1337), Mancak el-Silahdar Sarayı (1347), Emir Taz Sarayı (1352), İbn Bezarec Sarayı (1440), Kayıtbay Yazlık Sarayı (1474) ve Sultan Kansu Gavri Sarayı kalıntıları (1501-1516), günümüze ulaşabilenlerdir (Creswell, 1926: 152, 191-192). Bunlar üzeri bir kubbe veya bir fenerle örtülü bir merkezi alan ile birbirine bakan iki eyvandan müteşekkil kaa planlıdır (Behrens-Abouseif, 1996: 35).

Memlûk devrinden günümüze ulaşan Muhibiddin Ebu Tayyib Evi (1350), Şakir b. el-Ganem Evi (1372-1373), Zeynep Hatun Evi (1468), Sultan Kayıtbay Evleri (1474, 1485), Razzaz Evi (1485) ve Sultan Gavri Evleri (1503-1504, 1504-1505) de saraylara benzer düzenlemeler göstermektedir. Ancak daha küçük boyutlu olarak yapılmışlardır.

Saray ve evlerin dışında Memlûk sivil mimarisine diğer bir örnek de Rab’lardır. Genellikle bir caddenin kenarına dizilmiş dükkânların üzerine yapılan ve birinci kattaki galeriden ulaşılan çok sayıda dairelerden müteşekkildir. Her bir daire iki katlıdır; alt kat tuvalet, su kaplarının konulduğu bir niş ve bir kabul salonuna, üst kat ise yatak odalarına sahiptir. Umumiyetle mutfak bulunmaz. Memlûklular Mezarlığındaki Kayıtbay Rab’ı (1474) bunun güzel bir örneğidir.

Eyyubiler devrinde 1183-1184’te Bedreddin Karakuş tarafından yapımına başlanan ve 1207-1208’de de Melik Kamil tarafından ilk olarak hükümdarlık merkezi şeklinde kullanılan **Kahire Kalesi**, çeşitli Memlûk Sultanları tarafından eklenen binalar ve onarımlarla daha da geliştirilmiştir. Sultan Zahir Baybars, Sultan Kalavun, Eşref hâilil, Nasır Muhammed, Sultan Hasan, Sultan Kayıtbay ve Sultan Gavri’nin ilave ettiği Babü’l-Kulla, Darü’l-Adl, Kamelya, Nasır Muhammed Camii ve Sarayı, Kasru’l-Ablak, Baysariyye Sarayı, Tablahane, yeni burçlar vb. dinî, sivil ve askerî yapılar bunlardandır (Lyser, 1993; Behrens-Abouseif, 1996: 78-85). Diğer taraftan Memlûklular zamanında Akdeniz sahilindeki kentlerde de kaleler inşa edildiği bilinmektedir. Sultan Kayıtbay’ın İskenderiye ve Reşid’de yaptırdığı kaleler bunlardandır (Evliya Çelebi, 1993: 473-480,487-488,495-499). İskenderiye Kalesi (1477) dış ve iç surlarla kuşatılmış 17.500 m2 bir alanı işgal etmektedir. Ana burç, bir köşk gibi çok katlı bir düzenlemeye sahiptir. Birinci ve ikinci katta mescit ve diğer

ihtiyaçlar için kullanılan odalar, üçüncü katta ise gözetleme bölümleri mevcuttur. 1479'da Sultan Kayıtbay'ın yaptırdığı ve 1516'da Sultan Gavri'nin tahkim ettiği Reşid Kalesi, kare şekilli olup, köşelerinde büyük burçlara sahiptir. Kuzey cepheden tek bir kapı ile ulaşılan kalenin burçlarında askerin eğitimi ve savunma için mekânlar, duvarların üzerinde seyirdim yerleri ile dendanlar vardır (**Rosetta Monuments**, 22-24).

Memlûklular el sanatlarının muhtelif kollarında faaliyet göstermişler ve önemli eserler meydana getirmişlerdir. En önemli alanlardan birisi dokumacılık olup, yünlü keten, pamuklu ve ipekli kumaşlar üretilmiştir. Dokuma ürünleri Doğu ve Batı ülkelerine ihraç edilmekte olup, bunların içerisinde en mühim üretimi keten bezi teşkil etmekteydi. Başlıca dokumacılık merkezleri Dimyat, Tinnis ve İskenderiye'ydi (**Türk Dünyası Kültür Atlası**, 1997: 163). Memlûklular zamanında özellikle de Sultan Kayıtbay devrinde, muhtemelen Türkmenler aracılığıyla Kahire'ye gelmiş olan seccade türü halılar da dokunmuştur. Bunların dizaynı Memlûk dünyasına hastır, iki dikdörtgen panelin ilavesiyle dikdörtgene dönüştürülmüş bir kareden ibarettir. Zaman zaman bunun çevresinde geniş bir bordür de bulunabilmektedir (Atıl, 1981: 223-228). Tolunoğulları ve Fatimiler zamanında yaygınlaşan seramik üretimi Memlûklular devrinde daha da geliştirilmiş; dericilik, demircilik, cam ve silah gibi alanlarda Sultan Berkuk döneminden itibaren önemli gelişmeler olmuştur (**Türk Dünyası Kültür Atlası**, 1997: 163). Memlûk devrine ait birçok kandel ve altlıkları, tepsiler, leğenler, ibrikler, kâseler, sürahiler, tütsü ve koku şişeleri, Kur'an-ı Kerim ve kalem kutuları, miğfer ile kılıçlar vb. madeni eserleri; çeşitli koku kapları, vazo ile lambalar vb. cam eserleri; muhtelif tabak, kâse ile çömlekler vb. seramik eserleri, **Kur'an-ı Kerim** ve minyatürlü el yazmaları ile muhtelif ciltler vb. hat ve dericilik ürünleri yanı sıra ahşap örnekler (Lane-Poole, 1886: 111-260; Atıl, 1981: 24-265) hâlâ dünyanın çeşitli müzelerinde ilgiyle takip edilen en önemli koleksiyonları meydana getirmektedir. Dolayısıyla haklı olarak da bu eserler "İslam'ın Rönesansı" biçiminde nitelenmektedir.

Oluşan böylesine köklü bir birikimin ardından XVI. yüzyılının ilk çeyreğinde Osmanlı hâkimiyetine giren Mısır'da, İstanbul'dan gönderilen valilerce idare edilen 400 yıllık dönemde ortaya konan mimari eserlerde hem mahalli geleneğin hem de Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler dönemlerinde yoğrularak şekillendirilen ve Osmanlılar eliyle de zirveye ulaştırılan Türk sanatının izlerini sürmek mümkündür. Cami, medrese, türbe, tekke-zaviye, han, hamam, sebil-küttab, saray ve konak gibi çok çeşitli alanlarda mimari eserlerle donatılan Mısır'da XVI. ve XVII. asırlarda mimari açıdan Osmanlı üslûbunu yansıtan örnekler verilirken süsleme bakımından Memlûk Sanatı etkisi devam etmektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı yapı ve süsleme sanatlarının daha fazla görülmeye başlandığı Mısır'da, Mehmet Ali Paşa ile onun soyundan gelen hidivlerin görev yaptığı son dönemde ise bu etkilerin daha da yoğunlaştığı görülmektedir. Denilebilir ki Mehmet Ali Paşa siyasi açıdan kopmak istediği

Osmanlı Devleti'ne sanat açısından iyice yaklaşmıştır, hatta Mısır'da Osmanlı Sanatı'nın yeniden canlandırıcısı olmuştur.

Mısır'da en çok, çok destekli cami planı uygulanmıştır. Bunların yapımında üç farklı tipin göz önünde tutulduğu anlaşılmaktadır. Birincisi avlusuz, sadece kible duvarına paralel neflerden meydana gelen mekândan ibarettir. İkincisi güneydoğu yönündeki mihraba paralel neflerden oluşan harim ile onun kuzeybatısındaki revaklı, açık avlulu plan şemasıdır. Üçüncüsünde ise plan bakımından ikinci ile aynı şema uygulanmakla birlikte, burada avlunun üzeri içeriye ışık ve hava temin eden bir fenerle örtülmüştür. Bu yapılarda üst örtü genellikle düz ahşap tavadan ibarettir. Ancak bazı yapıların mihrap önü bölümünde, Fatimî camilerinde olduğu gibi kubbeye yer verilmiştir.

Bir başka cami tipi, Memlûk medrese planlarına göre yapılmış olanlardır. Bunlar, üzeri düz ahşap tavanla örtülü bir iç avlu ile ona sivri veya at nalı kemerlerle açılan bölümlerden oluşmaktadır.

Mahalli mimari geleneği yansıtan bu iki grubun dışında, Mısır'daki Osmanlı camilerinde başta Anadolu ve İstanbul olmak üzere devletin diğer bölgelerinde de karşımıza çıkan plan şemalarına rastlamak mümkündür. Ortadaki merkezi kubbe ile kuzeybatı yönü hariç, onu üç taraftan kuşatan üç yarım kubbeli merkezî plan şeması ile Süleyman Paşa Camii, (**Resim 10, bkz.:** s. 421), Osmanlı mimarisinde çok önemli bir adım olarak kabul edilmektedir. İstanbul/Fatih Camii'nde merkezi kubbenin sadece kible yönüne yerleştirilen yarım kubbenin sayısı, İstanbul Beyazıt Camii'nde kible ile aksında olmak üzere ikiye çıkarılmış, Süleyman Paşa Camii'nde ise üçe çıkarılmıştır. Bu, Osmanlı mimarisindeki ilk uygulamadır. Dört yarım kubbeli merkezî plan şemasına giden yolda çok önemli bir adım olarak telakki edilen bu uygulamanın başkentten oldukça uzakta, Mısır'da, ortaya çıkması da ayrıca ehemmiyet arz etmektedir.

İstanbul Şehzade Camii'nde dört yarım kubbeli olarak nihai noktasına ulaşan bu plan, daha sonraları Osmanlı devlet mimarisini temsil eden ve başkent mimarisinin eyalet mimarisi üzerine etkilerini, dolayısıyla Osmanlı mimarlığının merkezî yapısını ortaya koyan bir nitelik kazanmıştır. Kahire Kalesi'nde, Süleyman Paşa Camii'nin hemen yakınındaki Mehmet Ali Paşa tarafından yaptırılan cami, (**Resim 11, bkz.:** s. 422), dört payeye oturan merkezi kubbesi ile onu dört yönden saran dört yarım kubbe ve köşelerdeki küçük kubbeli planıyla bu şemanın canlı bir örneği durumundadır.

Başkent mimarisinin eyalet yapıları üzerindeki etkisini simgeleyen bir başka şema da Melike Safiye Camii'nde görülen altı istinatlı plandır. Burada merkezi kubbe altı sütunla taşınmaktadır. Dışarıya taşintılı mihrabın üzeri de küçük bir kubbe ile örtülmüştür. İlk önce Edirne Üç Şerefeli Camii'nde uygulanan bu şema, klasik dönemde Mimar Sinan eliyle sekiz istinatlı olarak Edirne Selimiye Camii'nde zirveye ulaşmıştır. Melike Safiye Camii, Osmanlı mimarlığının başlangıcından itibaren süren büyük bir mekânı tek bir kubbeye örtme

çabalarına ulaşma yolundaki deneme tiplerinden altı istinatlı camilerin bir varyasyonu niteliğindedir.

Yukarıda zikredilen Süleyman Paşa, Mehmet Ali Paşa ve Melike Safiye Camileri ile çok destekli Silahtar Süleyman Ağa Camii'nin kuzeybatı taraflarına yerleştirilen küçük kubbelerle örtülü revaklı avluları da Osmanlı mimarisinin Kahire'deki etkisini ortaya koymaktadır.

Kahire Abdi Bey ile İskenderiye Ebu Ali Camileri –üst örtüsünde kubbe yerine tonoz kullanılan Altıparmak Camii de bu gruba dâhil edilebilir– çok kubbeli, Sinan Paşa ve Mehmet Bey Ebu'z-Zeheb ile Ahmet Kethüda Camileri tek kubbeli planın Kahire'deki uygulamaları olarak dikkat çekmektedirler. Ahmet Kethüda Camii'nde gerçekleştirilen mekânı genişletme girişimi de Osmanlı mimari karakterini yansıtan bir başka düzenlemedir. Ayrıca Sinan Paşa ile Mehmet Bey Ebu'z-Zeheb Camilerinin kible yönü hariç üç tarafını 'U' şeklinde saran kubbeli revakları da bu kabildendir.

Moğol istilasının ardından İslam âleminin en önemli ilim ve kültür merkezi hâline gelen Kahire'de, Osmanlı döneminde Eyyübî ve Memlûk devirlerinde yaygın olarak kullanılan dört eyvanlı medrese mimarisine bağlı kalmaksızın Anadolu ve İstanbul'daki eğitim yapıları tipinde medreseler inşa edilmiştir. Bazı kaynaklarda tekke olarak da isimlendirilen bu yapılardan Süleyman Paşa ve Sultan I. Mahmut Medreseleri, (**Resim 12, bkz.:** s. 422), günümüzde Osmanlı izlerini Kahire'de yaşatan birer abide durumundadır. Bunlar, kubbeyle örtülü revaklar ile öğrenci hücrelerinin kuşattığı şadırvanlı bir avludan oluşan bir planlama göstermektedir. Ancak kaynaklardan tanıma fırsatı bulduğumuz İskender Paşa ve Hacı Mustafa bin Abdullah Medreseleri de benzer biçimde, Anadolu tipindedir.

Mısır'da Osmanlı devrinden günümüze gelebilen mimari örneklerden biri de tekke ve zaviyelerdir. Bunlardan Şeyh Hasan Rûmî Zaviyesi, bize Erken Osmanlı döneminde yaygın olan ve 'fetih dönemi yapıları' biçiminde de tanımlanan zaviye tipi camilerde olduğu gibi peş peşe yerleştirilmiş iki kubbe ile örtülü bir plan tipini vermesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Yan bölümleri de beşik tonozlarla kapatılan bu uygulama Mısır'da tek örnektir. Demirtaş Zaviyesi ile İbrahim Gülşenî Tekkesi aynı zamanda Tevhidhane olarak kullanılan bir avlu etrafına yerleştirilmiş derviş hücreleri ile mescitten müteşekkildir. İbrahim Gülşenî Tekkesi, ayrıca avlunun ortasındaki türbesi, girişin üzerindeki daireleri ve giriş cephesindeki çeşmesiyle bir kompleks niteliğindedir. Rufaiye Tekkesi iki bölümden oluşmaktadır. Birincisi, güneydoğu kısmı mescit olarak düzenlenmiş açık avlulu bölümdür. Burası aynı zamanda tevhidhanedir. Diğeri ise derviş hücrelerinin kuşattığı kapalı avlulu mekândır. İkisi birbirine bir koridor vasıtasıyla bağlanmaktadır. Geri kalan tekke ve zaviyeler ise mescit hüviyetindedir. Burada şunu da vurgulamak gerekir ki, Farsça'dan dilimize geçmiş olan 'Tekke' terimi Osmanlı dönemiyle birlikte Mısır'da kullanılmaya başlanmıştır. Bu yapılar XVI. yüzyılın başlarında

İran'dan gelerek Mısır'a yerleşen Şeyh Demirtaş, Şeyh Şahin Halveti ve İbrahim Gülşeni'nin mensubu olduğu Halveti ile onun uzantısı durumundaki Gülşeniye Tarikatlarına tahsis edilmiştir.

Mısır'daki Osmanlı türbe mimarisinde, Memlûk döneminde klasik şemasını bulan kare planlı ve yüksek kasnak üzerine sivri kubbeli yapılar yanında, Anadolu dışında pek rastlamadığımız baldaken tipi türbeler de inşa edilmiştir. Ancak Osmanlı mimarisinin Mısır türbe mimarisine etkisini ortaya koyan bu iki yapı günümüze kadar gelememiştir.

Akdeniz'in bir Türk gölü hâline geldiği Osmanlılar zamanında önemli bir ticaret güzergâhında bulunduğu Mısır'da, çok sayıda han yapıldığı bilinmektedir. Kahire'de bizzat inceleme fırsatı bulduğumuz hanlardan büyük bir kısmının bir takım değişikliklere maruz kaldığını gördük. Özellikle dükkânların kapı ve pencereleri alüminyum doğramalarla değiştirilmiştir. Ancak genel planlama açısından orijinal yapısını hâlâ muhafaza eden bu yapılar ticaret ve şehir hanları tipindedir. Genellikle dikdörtgen veya kare şekilli bir avlu etrafında, zemin kata depolar (dükkânlar) ve bir ahırın, üst katlara da misafirlerin ikamet ettiği dikdörtgen planlı dairelerin yerleştirildiği görülmektedir. Memlûk döneminde klasik şemasını bulmuş olan Kahire hanları arasında, günümüze gelmemekle birlikte, kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarıyla Vezir Hasan Paşa Hanı, küçük kubbelerle örtülü bir revaklı avlu etrafında şekillenen mimarisi ve mukarnas kavsaralı mihrabiyeli taçkapısı ile Anadolu han tipini temsil etmektedir.

Osmanlı devrinde inşa edilmiş Kahire hamamlarında Romalılardan beri gelenekselleşen bir yapı tipinin uygulandığı görülmektedir.

Mısır'da Osmanlı dönemindeki yapı grupları arasında sayıca en çok olanı Sebül-Küttablardır. (**Resim 13, bkz.:** s. 423), Osmanlı mimarisine yeni bir yapı tipi kazandırması açısından ayrıca büyük bir öneme sahip olan bu yapılar, her ne kadar bir yapı biçimi olarak XIV. ve XV. yüzyıllarda Memlûklar döneminde inşa edilmeye başlanmışsa da, mimari ve süsleme açısından en dikkate değer örnekleri Osmanlılar zamanında ortaya konmuştur. 300 kadar olduğu sanılan sebül-küttablar, XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Memlûk tipine sadık kalınarak inşa edilmiştir. Bundan sonra yine altı sebül, üstü mektep olmak üzere iki katlı, ancak yarım yuvarlak cepheli örnekler ortaya çıkmıştır. Sultan I. Mahmut, Sultan III. Mustafa, (**Resim 14, bkz.:** s. 423), İbrahim Bey el-Kebir, Ahmet Hüseyin, Rukiye Dudu, Nefise Beyza ve Çavuş Ali Kethüda Sebül-Küttabları bu tiptedir. Bunlar başkent üslûbunun tesirlerini gösteren en güzel numuneleridir. Mehmet Ali Paşa ile başlayan dönemde ise Osmanlı mimarisinde Lale Devri'nden itibaren görülmeye başlanan ve özellikle batılılaşma döneminde İstanbul'un Cadde ve sokaklarının köşe başlarını süsleyen çok açıklıklı, yarım daire biçimli ve ahşap kubbe ile örtülü sebillerin benzer örneklerinin Mısır'da inşa edildiği görülmektedir. Tosun Paşa, İsmail Paşa, Erzincanlı Hasan Ağa, Silahtar Süleyman Ağa, Mustafa Fazıl Paşa, Ahmet

Rıfat Paşa, Ümmü Abbas Paşa, Şeyh Salih ve Tanta Ahmedî Sebilleri bunlardandır.

Bir avlu etrafında şekillenen selamlık ve haremlik ile hamam ve tuvalet gibi bölümlerden müteşekkil konak ve evlerde de, Tolunoğulları döneminden itibaren ortaya konulan ve Memlûklar zamanında olgunlaşan şema hâkimdir. Ancak özellikle Mehmet Ali Paşa tarafından Kahire Kalesi ile Nil ve ona bağlı kolların kıyılarında yaptırılan saray (**Resim 15, bkz.:** s. 423), ve konaklarda, İstanbul/Boğaziçi'ndeki Batılılaşma dönemi ürünü olan kasır ve köşkların etkisini görmek mümkündür.

Kahire yapılarında yoğun olarak kesme taş-mermer, kuzey Mısır'da tuğla kullanılmıştır. Yapıların üst örtüsü yaygın biçimde düz ahşap tavadır. Ancak çapraz ve beşik tonozu bazı yapılarda yer verildiği görülmektedir. Osmanlı dönemi Mısır mimarisinin örtü sisteminde kubbe de önemli oranda yer almıştır. Kubbeye tromp ya da düz veya mukarnaslı pandantiflerle geçilmiştir. Türk döneminde sedef kakmalı ya da düz ahşap minberlerin yanı sıra Osmanlı etkisini gösteren mermer minberler de yapılmıştır. Camilerin bazılarında Anadolu tipinde vaaz kürsüleri mevcuttur. Mahfillerde ise Melike Safiye, Silahtar Süleyman Ağa ve Mehmet Ali Paşa Camilerinde yer alanların dışında kalanlar Memlûk Sanatı tarzındadır.

Çok destekli cami iç mekânları, sıcak iklim nedeniyle az sayıda pencere açıklığına yer verilmesinden loş ve kasvetlidir. Ancak Osmanlı tarzını yansıtan tek kubbeli ve merkezi planlı camilerin iç mekânları ise daha ferah ve iç açıcudur.

Yapılarda taş-mermer, alçı, çini ve ahşap üzerine süsleme yapılmıştır. Süslemelerde Türk ve Memlûk etkili geometrik ve bitkisel örnekler hâkimdir. İznik, Kütahya ve İstanbul/Tekfur Sarayı'ndan ithal edilen örneklerin yanı sıra Kahire'de Ravza Adası'ndaki atölyede imal edilen çini levhalar yapıları süsleyen başlıca unsurlardandır. Osmanlı dönemi eserlerinde sülüs ile Memlûk etkili kûfî yazı örnekleri yanında XIX. yüzyılda İstanbul'daki yapılarda yaygın olarak görülen Ta'lik hatlı kitabelere de rastlanmaktadır. Bazı Türkçe kitabeler ise devrin ünlü hattat ve şairlerinin imzalarını taşıyan önemli belgelerdir.

Merkezden oldukça uzakta olmasına karşın devlet protokolünde sadrazamlık makamının ardından ikinci sırada temsil edilen Mısır'da ortaya konulan mimari eserlerde Osmanlı Sanatına ait izleri görmek mümkündür. Mısır'da mahalli mimari üslûptan farklı olarak inşa edilen ve günümüzde de dimdik ayakta duran tek kubbeli, çok kubbeli ve altı istinatlı –üç yarım kubbeli– dört yarım kubbeli merkezi planlı camiler, onların hemen yanı başında kalem gibi göğe yükselen minareler, bir avlu etrafına yerleştirilmiş kubbeli revak ve hücreli medreseler, yazlık ve kışlık bölümlerinden oluşan Süleyman Paşa Mektebi, art arda düzenlenmiş kubbeli yapısıyla Şeyh Hasan Rumî Zaviyesi, Baldaken tarzı türbeler, Kahire'de 'Kasba' adı verilen ticari merkezi ile önemli bir liman olan Bulak'ta yer alan ticaret ve şehir hanları, yarım yuvarlak cephe

Kütütbları ile Mehmet Ali Paşa döneminde inşa edilen saraylar Osmanlı etkisini açıkça ortaya koyarlar. Bunların yanı sıra cami, medrese, türbe, tekke ve zaviye, Sebil-Küttab ile evlerin ve sarayların duvarlarını süsleyen İznik, Kütahya ve Tekfur sarayı çinileri, mermer minberler, ahşap vaaz kürsüleri ile bezemede geometrik ve bitkisel kompozisyonlar hep aynı etkiyi belgeleyen unsurlardır. Ayrıca yapılarda mevcut olan dönemin padişahının imzası niteliğindeki tuğralar, ay yıldız motifleri ve Türkçe kitabeler ile yapı adları dikkat çekicidir. Böylece edebiyattan mimariye her alanda, bir daha karşımıza çıkıveren bu örnekler, Mısır'da Osmanlı kültürünün canlılığını hiçbir zaman kaybetmediğini, daha uzun yıllar yaşayacağını göstermektedir (Bayhan, 1997: 417-452).

KAYNAKÇA

Abdulhafız, A. A., **Osmanlı Döneminde İstanbul İle Kahire Arasında Mimari Etkileşimler**, (İ. Ü. Sos. Bil. En. Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1994.

Abdülvahhab, H., **Târîhu'l-Mesâcidi'l-Eseriyyeti fî'l-Kâhireti**, Kahire, 1993.

Akın, G., **Asya Merkezi Mekân Geleneği**, Ankara, 1990.

Architecture of the Islamic World (ed. G. Michell), London, 1984.

Aslanapa, **Türk Sanatı, I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar**, İstanbul, 1972.

-----, **Türk Sanatı**, İstanbul, 1984.

-----, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Sanat", **Türkler**, Cilt: 6, Ankara, 2002, s. 15-18.

Atıl, E., **Art of The Mamluks**, Washington, 1981.

Badr, H. A., "Styles of Tombs and Mausoleums in Ottoman Cairo", **İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri, I**, Ankara, 1996, s. 349-385.

Bayhan, A. A., **Mısır'da Osmanlı Devri Mimarisi** (yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Van, 1997.

-----, "Osmanlı Dönemi Kahire Dinî Mimarisinde Merkezî Mekân", **Me'langes Prof. Machiel Kiel**, Zaghuan, 1999, s. 161-175.

-----, "Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankah/Zaviyeler", **Güzel Sanatlar Enstitüsü**, Sayı: 12, Erzurum, 2004¹, s. 4-9.

-----, "Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Türbeler", **Güzel Sanatlar Enstitüsü**, Sayı: 13, Erzurum, 2004², s. 23-28.

Becker, C. H., "Eyyubiler", **İ.A.**, IV, İstanbul, 1997, s. 424-429.

Behrens-Abouseif, D., **The Minarets of Cairo**, Cairo, 1987.

- , “Baybars I Camii”, **DİA**, V, İstanbul, 1992, s. 223-224.
- , “Berkük Külliyesi”, **DİA**, V, İstanbul, 1992, s. 512-514.
- , **Islamic Architecture in Cairo**, Cairo, 1996.
- , “İbn Tolun Camii”, **DİA**, Cilt: 20, İstanbul, 1999, s. 416-418.
- , “Kubbetü’l-İmam eş-Şafî”, **DİA**, XXVI, Ankara, 2002, s. 303-304.
- Beksaç, A. E., “Eyyubiler-Sanat”, **DİA**, Cilt: 12, İstanbul, 1995, s. 31 vd.
- Beysanoğlu, Ş., **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi**, Ankara, 1996.
- Can, Y.-Gün, R., **Ana Hatlarıyla Türk İslam Sanatları ve Estetiği**, İstanbul, 2006.
- Creswell, K. A. C., **The Works of Sultan Baybars al-Bunduqdari in Egypt**, Caire, 1926.
- , **Early Muslim Architecture, Ikhshids and Fatimids**, Oxford, 1952.
- , **The Muslim Architecture of Egypt, II**, Oxford, 1952, s. 60.
- , **Early Muslim Architecture**, Baltimore, 1958.
- El-’Amrî E.-El-Tâyeş A., **el-’Imâretü Fî Mısırî’l-İslâmiyyeti (El-Asreyn El-Fâtımî ve’l-Eyyûbî)**, Kahire, 1996.
- El-Hüseynî, M. H., **el-Esbiletü’l-Osmaniyyeti bi-Medineti’l-Kahirati (1517-1798)**, Kahire, 1988.
- El-Makrizî, “El-Nukud El-Kadime ve’l-İslamiyye” **Bellekten**, (Çeviren: İ. Artuk), XVII/67, 1953, s. 367-392.
- El-Tayeş, A., “Tarzu’l-Mesacidi’s-Selcukiyyeti bi-Biladi’l-Anadol (470-708/1077-1308)”, **Nedvetü’l-Asari’l-İslamiyyeti Fi Şarki’l-Alemi’l-İslami** (30 November-1 December 1998, Kahire).
- Evliya Çelebi, **Seyahatname** (Çeviren: M. Çevik), X, İstanbul, 1993.
- Ferğali, E. M., **El-Delilü’l-Mucez li-Ehemmi’l-Asari’l-İslamiyyeti ve’l-Kıbtıyyeti fi’l-Kahirati**, Kahire, 1991.
- Fihrisu’l-Âsârî’l-İslâmiyyeti Bi-Medineti’l-Kâhirati**, 1951.
- Hasan, Z. M., **el-Fennü’l-İslami fi Mısır**, Kahire, 1994.
- Haydar, K., **El-’Imâratü’l-’Arabiyyeti’l-İslâmiyyeti**, Beyrut, 1995.
- Islam Art and Architecture** (Ed.: M. Hattstein-P. Delius), 2000.
- İslam Sanatı ve Mimarisi** (Ed.: M. Hattstein-P. Delius), 2007.
- , “Mısır Memlûkleri (1205-1517)”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam**

Tarihi, C. VI, İstanbul, 1987, s. 433-543.

Kopruman, K. Y., **Mısır Memlûkleri Tarihi**, Ankara, 1989.

Lane-Poole, S., **The Art of The Saracens in Egypt**, London, 1886.

Lyster, W., **The Citadel of Cairo**, Cairo, 1993.

Muhammed, R. M., **El-Vekalat ve'l-Büyütü'l-İslamiyyeti fi Mısır'l-Osmaniyyeti**, Kahire, 1993.

Muhammed, S. M., **Mesâcidu Mısır ve Evliyâuhâ's-Sâlihûn**, I-II-IV, Kahire, 1971-1976-1980.

Mübarek, A. P., **el-Hıttatü't-Tevfikıyyeti'l-Cedideti li-Mısra'l-Kahireti**, V-VI, Kahire, 1986-1987.

Nişancızade, **Mir'at-i Kainat** (Sad.: A. F. Meyan), II, İstanbul, 1987, s. 247-258, 270-286.

Raymond, A., **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, (Çeviren: A. Berktaş), İstanbul, 1995.

Rosetta Monuments (Mısır Eski Eserler Kurumu Yayını), Kahire, (Tarihsiz).

Sobernheim, M., "Memlûkler" Maddesi, **İ.A.**, VII, İstanbul, 1980, s. 689-692.

Şerifoğlu, Ö. F., **Su Güzeli, İstanbul Sebilleri**, İstanbul, 1995.

Şeşen, R., **Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti**, İstanbul, 1983.

-----, **Selahaddin Eyyubi ve Devlet**, İstanbul, 1987.

-----, "Hıttın'de Selahaddin'in Ordusu", **TTK Belleten**, LIV/209, Ankara, 1990, s. 427-434.

-----, "Eyyubiler", **DİA**, XII, İstanbul, 1995, s. 20-31.

Tekindağ, Ş., "XV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 15, 1960, s. 85-94.

-----, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. yüzyılın Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)**, İstanbul, 1961.

-----, "II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücadelesi: İlk Osmanlı-Memlûklu Savaşları (1485-1491)", **Belleten**, XXXI/123, 1967, s. 345-373.

-----, "Fatih ile Çağdaş Bir Memlûklu Sultanı: Aynal el-Ecrud (1453-1460)", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 23, 1969, s. 35-50.

-----, "Memlûk Sultanlığı Tarihine Toplu Bir Bakış", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 25, 1971, s. 1-38.

-----, "Fatih Devrinde Osmanlı-Memlûklü Münasebetleri", **İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 30, 1976, s. 73-98.

Türk Ansiklopedisi, "Memlûkler" maddesi, XXIII, Ankara, 1976, s. 486-490.

Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul, 1997.

Wiet, G., "Les inscriptions du Mausolée de Shafi'i", **Bulletin de l'Institut d'Égypte**, 15, 1933, s. 167 vd. **Türk Dünyası Kültür Atlası**.

Williams, C., **Islamic Monuments in Cairo**, Cairo, 1985.

Ülken, H. Z., **İslam Sanatı**, İstanbul, 1948.

Yetkin, S. K., **İslam Sanatı Tarihi**, Ankara, 1954.

-----, **İslam Mimarisi**, Ankara, 1965.

-----, **İslam Ülkelerinde Sanat**, İstanbul, 1984.

